

Hizkuntz irizpideak XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean¹

*Linguistic criteria in the ecclesiastical documents of Labourd in
the 17th century, and what they reveal about the authors of the time*

Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe*

Monumenta Linguae Vasconum 5 ikerketa-proiektua

ABSTRACT: In this article we have analysed the languages used in the ecclesiastic records of baptism, marriage and death in the Basque province of Labourd during the 17th century, considering the special linguistic state that existed at the time. In effect together with French, which was the official language of France, and Latin as the official language of the Catholic Church, Basque was the main language spoken in Labourd. In addition, we present some data that appears in the aforementioned records on Basque writers of the time, as well as several other details concerning the paratexts of their texts.

Our conclusions are the following: French appears to be almost the exclusive language of the records. Only a few signers used Latin and surprisingly some records are written in Spanish. Basque, it should be noted, was completely marginalized, although for many of those who wrote the records Basque was their mother tongue.

KEYWORDS: Labourd, 17th century, ecclesiastic records, Axular, exclusion of Basque language.

¹ Lan honek «*Monumenta Linguae Vasconum* 5: periodización y cronología» (MINECO, FFI2016-76032-P) ikerketa-proiektuaren laguntza izan du. Nire eskerrak Blanca Urgelli lan honen lehen bertsioa irakurri eta zuzentzeagatik.

* **Harremanetan jartzeko / Corresponding author:** Javier Etxagibel Fernandez de Arroiabe. Micaela Portilla ikergunea. Justo Vélez de Elorriaga Kalea, 1 (01006 Vitoria-Gasteiz) – jtxagibel@outlook.es

Nola aipatu / How to cite: Etxagibel Fernandez de Arroiabe, Javier (2016 [2021]). «Hizkuntz irizpideak XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan, eta haietan bildutako zenbait zertzelada garaiko autoreen gainean». *ASJU*, 50 (1-2), 47-76. (<https://doi.org/10.1387/asju.22858>).

Jasoa/Received: 2019-09-18; Onartua/Accepted: 2020-12-02.

ISSN 0582-6152 - eISSN 2444-2992 / © 2021 «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia (UPV/EHU)

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomerziala-LanEratorririkGabe 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA: *Ikerlan honetan XVII. mendeko Lapurdiko eliz agirietan erabilitako hizkuntzak aztertu ditugu, haren hizkuntza-egoera berezia kontuan hartuta. Izan ere, frantsesa zen administrazio hizkuntza bakarra, latina eliz hizkuntza ofiziala eta euskara herritarrek erabilitako ia hizkuntza bakarra. Bestalde, agirietan diren garai hartako euskal idazle batzuei eta haien testuei buruzko zenbait zertzelada aurkezten ditugu.*

Ateratako ondorioen artean honako hauek nabarmendu behar dira: frantsesa da erabilitako hizkuntza nagusia, eta latina kasu bakanetan baino ez da agertzen. Ustekabez, zenbait agiri gaztelaniaz idatzita daude. Euskara agiri ofizialetatik erabat baztertua izan zen, nahiz eta agiriak idatzi zituztenetako askok euskara ama hizkuntzatzat bide zuten.

HITZ GAKOAK: *Lapurdi, XVII. mendea, eliz agiriak, Axular, euskararen bazterketa.*

1. Sarrera

Frantzisko I.ak 1539ko Villers-Cotterêts-eko dekretuaren bidez aurrerantzean frantsesa izango zela Frantziako erresumako hizkuntza ofizial bakarra agindu zuen:

L'ordonnance de Villers-Cotterêts est un texte législatif édicté par le roi de France François Ier, entre le 10 et le 25 août 1539 [...] Forte de cent quatre-vingt-doux articles, elle réforme la juridiction ecclésiastique et réduit certaines prérogatives des villes et rend obligatoire la tenue des registres des baptêmes. Elle est surtout connue pour être l'acte fondateur de la primauté et de l'exclusivité du français dans les documents relatifs à la vie publique du royaume de France [...] Le français devient ainsi la langue officielle et du droit de l'administration, en lieu et place du latin. (Wikipédia, *Ordonnance de Villers-Cotterêts*)

Dekretuan, besteak beste, bataioei zegokien bat biltzen zen:

art. 51, Aussi sera faict registre en forme de preuve des baptesmes, qui contiendront le temps de l'heure de la nativite, et par l'extraict dud. registre se pourra prouver le temps de majorité ou minorité et fera plaine foy a ceste fin. (*ibid.*)

Intxaustik (1995) ondorioztatu du Villers-Cotterêts-eko dekretuak frantsesa ezarraz zuela berezko hizkuntzat ez zuten eskualdeetan. Izan ere, Joana Albretekoa erregina protestanteak 1556ko dekretuaren bidez biarnesa bere erresumako administrazio-hizkuntza izaten jarrai zezala agindu bazuen ere, azkenean frantsesak biarnesaren lekua hartuko zuen:

Frantsesa baino lehen, bere menpeko herritarrenak zituen okzitaniara (biarnesa, kaskoia) eta euskara, eta biak hartu zituen aintzakotzat, hura harreman ofizialetarako eta biak egitarau kulturaleran ere. [...] Errege-Erreginek, betidanik bezala, administrazio ebazpenak biarnesaz ematen jarraitzea agindu zuten (1556) [...] Frantziako Frantzisko I.aren Villers-Cotterêts-ekoaren (1539) pare-pareko arazoa ukitzen zuen Aginduak, baina preseski beste honen kontrako norabidean zihoan erabakia. Joanak, bere jatorrizko hizkuntza frantsesari, nahiz latinari, biarnesak aurre egin ahal izateko eman zuen Agindua; Frantziskok, berriz, lehenik Administrazioetik latina baztertzeko. Gero, historiak ekarriko zuenaren arabera, azkenean herrialde ez-frantses hiztunetako Administrazioan frantsesa ezartzea ekarri zuen 1539ko ebazpenak, gainerako hizkuntzen kaltetan. (Intxausti 1995: 149)

Bestalde, Hartweg eta Kremnitz-entzat (2013) xvi. mendean Erreforma protestanteak frantsesaren hedapenean ez zuen eragin bera izan lurralde osoan. Alde bate-tik, Erreformak —Eliza katolikoaren latinaren kontra— bere egin zuen frantsesa, ez bakarrik hitz egiten zen eskualdeetan, baita okzitaniera hitz egiten zen eskualde ba-tzuetan ere. Baina, bestetik, Nafarroan eta Biarnon Joana Albretekoa erregina pro-
testanteak interes politikoagatik okzitaniera eta euskara hartu zituen Erreforma-
ren hizkuntzatzat, Frantziaren zein Gaztelaren aldetik bere subiranotasun politikoa
mehatxatuta ikusten baitzuen:

La Réforme, on le sait, abandonne le latin. Si Luther emploie essentiellement l'al-
lemand à partir du moment où il est en opposition ouverte avec le pape, Calvin, après
avoir publié son ouvrage principal (1536) tout d'abord en latin, le traduit ensuite en
français, paraissant en 1541 sous le titre *Institution de la religion chrestienne*, et c'est en
cette langue qu'il connaît une diffusion particulière et acquiert toute son importance.
En 1535 déjà, Olivetan avait publié une (première) traduction de la Bible entière en
français. Le protestantisme en France choisit ainsi la langue du roi. Mais il faut bien
se rendre compte qu'au xvie siècle cette langue ne dispose pas encore de forme réfé-
rentielle fixe: la distance est alors considérable entre la langue de ces écrits et la pra-
tique quotidienne des fidèles. D'autre part, la propagation du français n'est ni géné-
rale ni absolue, tant s'en faut: ainsi la reine de Navarre, Jeanne d'Albret (1528-1572),
protestante convaincue, tente-t-elle d'utiliser l'occitane béarnais et le basque pour
renforcer sa souveraineté politique, alors que la plupart des pasteurs qu'elle fait ve-
nir, surtout de Genève, sont de langue française [...] elle cherche à stabiliser son pou-
voir —menacé par la Castille impérialiste, qui venait d'annexer le sud de son petit
royaume, et la France, qui convoitait ses terres— en insistant précisément sur la diffé-
rence linguistique [...] Au début de la Réforme, l'Eglise catholique hésité quant à son
comportement langagier et elle combat les protestants en utilisant elle-même parfois
les langues parlées: après le concile de Trente (1545-1563), elle revient à la primauté
du latin comme langue liturgique et elle l'impose par la suite de tous ces forces.

Sur les terres de France, par contre, la Réforme adopte rigoureusement le français
contre ce latin redevenue marque du catholicisme. Et cela même dans les régions de
langue occitane, où elle connaît alors un développement et un succès considérables,
principalement dans le Sud-Ouest et dans les Cévennes. Cette évidence s'impose après
l'édit de Nantes de 1598. (Hartweg & Kremnitz 2013: 161)

Courouau-ren arabera (2012) xvii. mendean frantsesa erresuma osora zabaldu
zen. Hasteko, 1620an Luis XIII.ak Biarno eta Nafarroa Beherea indarrez Frantziako
erresumari lotu zizkion, eta bi erresumetako kontseilu subiranoen ordeaz Pauen egoi-
tza zuen Nafarroako parlamentu berria jarri zuen, frantsesa ezarriaz parlamentu horre-
tako hizkuntza ofizial gisa:

Lassé par les prétentions des protestants à tendance monarchomane de la princi-
pauté de Béarn, Louis XIII décide d'agir. Quitant Paris en juillet 1620 à la tête d'un
escadron militaire de taille moyenne, le roi se dirige vers le Béarn. Il y parvient le 14
octobre. Le 19, au château de Pau, il promulgue l'édit qui unit le Béarn à la France.
Par la même occasion, il fonde, à partir des conseils souverains de Béarn et de Navarre
un nouveau parlement, celui de Navarre dont le siège est établi à Pau. [...] Une clause
est spécifiquement consacrée à la question de la langue: «Voulons en outre et ordon-
nons, que les Ordonnances, Arrests et Procédures de nostre dite Cour de Parlement
soient faits et expédiés en langage François» (Delmas 1898, 453) [...]. L'application,

cependant, n'est pas immédiate. Il faut attendre le 5 septembre 1625 pour entendre la première plaidoirie en français. (Courouau 2012: 66)

Frantsesaren inposizioaren aurkako erreakzioa Nafarroa Beheretik etorri zen. Nafarrek biarnesaren eta gaztelaniaren erabilerrari eustea eskatu zuten, horiek baitziren Nafarroa Behereko kontseiluan erabilitako hizkuntzak, kontuan hartuta Paueko parlamentu berrian kontseilari nafarrak gutxiengoa izango zirela:

De façon inattendue, la réaction à cette imposition du français vient non pas du Béarn où, on le voit, les élites adhèrent au project royal, mais de Basse-Navarre. Dès le 28 octobre 1620, les syndics des Etats de Navarre s'opposent à la fusion des deux conseils souverains de Navarre et de Béarn (Urrutibéhéty 1999, 268). Leur argumentation développée en cinq points, aborde, pour l'un d'entre eux, la question de la langue. Les Navarrais demandent à ce que l'usage du béarnais et du castillan leur soit maintenu. Les motivations de cette requête tiennent très certainement aux inconvénients pratiques engendrés par le changement de langue. Il s'agit aussi surtout de s'opposer à la perte de prérogatives locales qu'entraînerait pour les conseillers navarrais la fusion dans la chambre, à majorité béarnais, de Pau. (Courouau 2012: 68)

Nafarren eskaerari Frantziako Estatu Kontseiluak emandako erantzunak hizkuntza-aztiari buruzko Estatuaren jarrera garbi utzi zuen, hots, frantsesa erabiliko zela Paueko parlamentuaren jardueretan:

On se plaint [...] de ce que les bas Navarrois sont obligez par l'Edict, de plaider au Parlement en langue François: Comme si le Roy leur faisoit tort de n'avoir ordonné que les procédures dudit Parlement se feroient en langue Basque [...] quant à ceux de la basse Navarre, ce n'est pas de la langue Basque qu'ils usent en leur escritures, ains tous leurs contracts, procédures, plaidoyers, & mesmes les Arrests de la Justice se font en langue Bearnoize [...] Or l'Edict ne leur oste pas, ains leur laisse l'usage de la mesme langue Bearnoize dans leur pays, & 'es Cours & juridictions inferieures & partant nul changement & nul sujet de plainte de ce costé là. Que si le Roy a voulu que les Navarrois plaiddassent en François audit Parlement, aussi les Bearnois qui auparavant plaidoient en leur langue sont obligez par le mesme Edict d'user de la Françoisie et si ne s'en plaignent pas puis c'est la langue du Roy [...] marque d'une souveraine Majesté (*Mercure françois*, 1620 VI, 360-362, cité in *Cohen* 2001. 192 n° 561). (Courouau 2012: 69)

Courouau-k erantzun horretatik ondorioztatzen du Frantziako Estatuak Nafarroa Behereko hizkuntza egoera ondo ezagutzen zuela, baita Iparraldearena ere, oro har. Izan ere, 1620ko *Mercure françois* urtekariak adierazitakoak agerian uzten du, alde batetik, Frantziako Estatuarentzat euskara ez zela gai administrazio-hizkuntza gisa eta, bestetik, frantsesa zela Lapurdi nahiz Zuberoako hizkuntza administrati-boa:

Il faut remarquer que la langue Basque ne se peut écrire qu'avec tres-grande difficulté : et de fait il n'y a point de langue dont on voye moins de livres que de celle-là. Mesmes la difficulté de l'écrire est telle; que tous les pays de ceste langue qui sont trois : A sçavoir, celuy de Soulle, celuy de Labourt et celuy de la basse-Navarre, ont esté contraints d'emprunter une langue estrangère pour écrire leurs contracts et leurs actes de justice : Ceux du pays de Soulle et de Labourt se servent de la Langue Françoisie: Et quant à ceux de la basse Navarre, ce n'est pas de la langue basque qu'ils usent en leurs escritures ains tous leurs contracts, procédures, plaidoyers, et mesmes les arrests de la

Justice se font en langue Bearnoise, sauf qu'en quelques Parroisses et Juridictions subalternes plus proches de la frontiere, on escrit en langue Espagnole, mais jamais en langue Basque (*Mercurie françois*, 1620, VI, 361-362). (Courouau 2012: 69, 31. oh.)

Behin frantsesa Frantziako erresuma osoan Administrazioaren hizkuntza gisa gailendu zenean, hurrengo urratsa Elizaren jurisprudentziara zabaltzea izan zen. Izan ere, 1629ko errege-ediktu batek frantsesa eliz jurisprudentzian erabiltzera behartzen zuen:

La progression du français, tout au long du xviie siècle, au detriment du latin et des langues périphériques, est constante. Elle continue, comme au siècle précédent, mais de façon encore plus marquée, à s'appuyer sur un ensemble de dispositions législatives et réglementaires édictées par l'Etat. Une étape importante dans ce processus, souvent méconnue, intervient en 1629 lorsqu'une ordonnance royal faisant suite aux doléances exprimées par les Etats Généraux de 1614 impose le français dans les juridictions ecclésiastiques, le latin étant réservé à la communication avec le Saint-Siège: «Tous actes, sentences, conclusions et autres procedures des officialitez et autres juridictions ecclesiastiques seront conçus en langage françois fors pour ceux qui doivent estre renvoyez à Rome, lesquels seront expediez en latin comme de coutume» (Peyre 1933, 100; Boulard 1999, 69). On reconnaît l'esprit qui préside ici à la démarche du législateur. Il s'agit d'étendre à la justice de l'Eglise les dispositions prévalant depuis 1539 dans la juridiction civile. (Courouau 2012: 70)

Oyharçabalek «Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles» ikerlanean, besteak beste, Lapurdiko hizkuntza egoera xvii. mendean aztertu du. Bere ustez, xvii. mendearen hasieran frantsesa zen Administrazioaren hizkuntza, latina oraindik kultur hizkuntza zen eta euskara herri gehienetan erabiltzen zen hizkuntza:

Au début du 17ème siècle, en dehors de la périphérie bayonnaise et de quelque bourgade occitanophones dans la proximité de l'Adour le basque est la langue de communication ordinaire de trois provinces basques du nord, et le latin la principale langue du savoir et d'accès à la connaissance. Le gascon, langue romane de prestige dans cette région durant les époques précédentes (avec le castillan pour la Basse-Navarre) avait cédé sa place de principal langue du droit au profit du français. [...] Le français, langue de pouvoir et du droit, était connu des cercles directement intéressés en ces matières, mais certainement ignoré ou mal maîtrisé en dehors de ceux-ci, y compris parmi les personnes ayant une formation scolaire, lorsque du moins, celle-ci était reçue localement. Le témoignage de de Lancre concernant les difficultés liées à la langue qu'il rencontre lors de son séjour en Labourd, et l'importance de l'interprétariat dans les procédures durant l'instruction des procès de sorcellerie de 1609 montrent en effet que la connaissance de français était limitée, par exemple chez les membres du clergé. (Oyharçabal 2001: 14)

Bestalde, Kontrarreformaren helburuak bete ahal izateko, Frantziako Elizak herri-tarrei erlijio dogmak helarazteko euskara behar zuen, baina aldi berean frantsesa kontrol-hizkuntzatzat ezarri zuen, euskal apaizgoak dogma horiek fideltasunez transmititzen zituela ziurtatzeko:

[E]ntre 1585 et 1607 le corps épiscopal français fut entièrement renouvelé (Suire 2000), et le Contre-Réforme s'accompagna d'un important mouvement de reprise en main, et d'un renforcement des structures d'encadrement, entrepris pour le pouvoir

royal en collaboration avec l'Eglise. En Pays Basque les nécessités de la Contre-Réforme plaidaient en faveur d'une mise en pratique en faveur de l'orientation tridentine, mais cette politique comportait deux objectifs qui pouvaient paraître contradictoires sur le plan linguistique: d'une part, la généralisation de l'éducation religieuse, et d'autre part l'assurance de la correction et de la conformité au dogme dans cet enseignement. Le premier objectif impliquait un large usage de la langue basque dans les zones bascophones des diocèses, notamment dans l'instruction; le second objectif, par contre, plaidait plutôt pour l'emploi d'une autre langue, susceptible de contrôle en dehors du clergé autochtone, et par conséquent non suspecte, bref, en pratique, du français. (Oyharçabal 2001: 34)

Beraz, orain arte adierazitakoaren arabera, garbi dago xvii. mendean Lapurdin frantsesa zela Administrazioaren hizkuntza bakarra, baina badirudi aztertzeke edo gutxi azertua dela zer hizkuntza-irizpide erabili ziren eliz administrazioan, eta hutsune hori lan honetan betetzen saiatu gara, hain zuzen ere.

2. Ikerlanaren helburuak

Ikerketa honen helburuak izan dira aztertzea, alde batetik, Lapurdiko eliz administrazioan zenbateraino bete ziren Frantzisko I.aren eta Luis XIII.aren dekretuak eta, bestetik, euskarak —fededun gehiengoak hitz egiten zuen hizkuntza— administrazio horretan bete zuen zeregina.

3. Ikerketaren lanabesak eta parametroak

- Azterketaren lanabesa: Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques-ek on line jarritako *e-archives le64*-ko *Registres paroissiaux*-ak² erabili ditugu, horietan bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak biltzen baitira.
- Azterketaren denbora tarte: 1600-1700. Denbora tarte hori aukeratu dugu artxiboetan Lapurdiko xvi. mendeko eliz agiri gutxi agertzen baitira.
- Azterketaren lurraldea: gaur egungo Lapurdiri dagozkion herriak.³

4. Azterketaren antolaketa

Ikerlana bi azpiataletan banatu dugu: lehenbizikoan Lapurdiko eliz agirietan erabili ohi zituzten hizkuntzak aztertu ditugu. Bigarrean, agirietan garai hartako euskal autoreen gainean edota euren idazlanen paratestuei legezkiekeen zenbait zertzelada bildu eta iruzkindu ditugu, euskal literaturaren historiarako interesgarriak izan daitezkeelakoan.

² *e-Archives le64* izeneko webgunean (Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques s.a.) gaur egungo Pyrénées-Atlantiques departamenduko 1792 baino lehenagoko eliz agiriak eta 1793 baino geroagoko erregistro zibilak biltzen dira.

³ Horretarako, *Euskal Herriko Geografia*-n (Rebollo & Andueza 1999: 49-50) (L)-z markatutako izenak aintzakotzat hartu ditugu.

4.1. Eliz agirietako hizkuntzen azterketa

Burututako azterketa zatikazkoa gertatu zaigu, artxiboen egoeratik. Izan ere:

— Artxiboetan hutsarteak dira:

- Denboran: askotan agiririk gabeko tarteak dira.
- Espazioan: artxiboetan ondoko herrietan ez da biltzen eliz agiririk: Ainhoa, Arbona, Arrangoitze, Basusarri, Bokale, Biriatu, Getaria, Haltsu, Hendaia, Lekuine, Luhuso, Miarritze eta Zuraiden.

— Orrien egoera txarra: ondorioz, hainbatetan egindako irakurketak zalantza-koak izan litezke.

— Agiri anonimoak: kasu askotan agiriak izen edota sinadura gabekoak dira. Horregatik, zerrendak egiteko izen edota sinadura duten agiriak baino ez ditugu baliatu, eta horien artean, arrazoi praktikoengatik —bestela zerrendak amaigabeak izango bailirateke—, agiriak modu erregularrean sinatu zituztenen izenak sartu ditugu. Irizpide honen salbuespenak dira erabilitako hizkuntzagatik garrantzitsuak diren kasuak. Adibidez, Baionako *Notredame* elizako 1586-1642 tarteko bataio agiriak anonimoak dira, baina baliagarriak zaizkigu erakusteko dagoeneko XVI. mendeko amaieran agiriak frantsesetik bakarrik idazten zirela.

Eliz agiriak biltzean ondoko irizpideak erabili ditugu:

— Agirietan erabilitako hizkuntzen arabera, bost azpitalde bereizi ditugu:

1. Frantsesa da erabilitako hizkuntza bakarra.
2. Latina da erabilitako hizkuntza bakarra.
3. Frantsesa eta latina.
4. Frantsesa, latina eta gaztelania.
5. Euskara.

— Azpitalde bakoitzean herriak agirien antzinakotasunaren arabera zerrendatu ditugu.

— Erreferentzietan apaizaren izena,⁴ eliz kargua,⁵ haren lehen eta azken agirietako urteak eta, parentesi artean, agiri horiek artxiboan dituzten orrialde-zenbakiak jasotzen dira; adibidez: De Lissardy *vicaire*: 1643 (137)-1670 (539).

4.1.1. Frantsesetik

Baiona

Tables. Notredame

1586 (461)-1608; 1611-1642 (1796)⁶ (bataio-agiriak)

Saint-Étienne-Arrive-Labourd

⁴ Kasu batzuetan sinatzailearen kaligrafia korapilatsuagatik gure irakurketak akastunak izatea gerta liteke.

⁵ Eliz karguak agirietan agertzen diren bezala bildu ditugu, karguak laburdura bidez adieratzen direnean, eta, ondoan, parentesi artean, izen osoa erantsi dugu. Batzuetan, sinatzailearen baten agirietan eliz kargu aldaketak ere jaso dira: *prestre* > *vicaire* > *curé*.

⁶ 1586-1642 tarte horretako guztiak sinadura gabe dira.

1622-1683 (bataio-agiriak).

- Dugassane: 1626 (346)-(376).
- Dubosquet: 1631 (369)-1640.
- Dutech *vicair*: 1632 (378)-1632 (383).
- De Behit: 1633 (384); *vicair*: 1635 (400).
- De Labordette: 1633 (387).
- De Donat: 1633 (387).
- De Monho *cure*: 1639 (430)-1642 (446).
- Dugassane: 1644 (451).
- Laffite *vicair*: 1644 (452)-1646 (466).
- Cadilhon *cure*:⁷ 1647 (466)-1683 (650).
- Ponteil *vicair*: 1649 (474).
- Catalan *vicair*: 1651 (483)-1657 (523).
- De Molere *vicair*: 1657 (520)-1671 (605).
- Bagieu *vicair*: 1671 (605)-1671 (612).
- Riviere *vicair*: 1671 (612)-1672 (615).
- Duber *vicair*: 1672 (616)-1683 (650).

Donibane Lohizune

1590-1669 (bataio-agiriak), 1669-1687 (bataio, heriotza eta ezkontza-agiriak).

- De Orhiban: 1590 (1)-1598 (87).
- De Garrondo: 1598 (78)-1598 (86).
- Durcos *vicair*: 1643 (137)-1646 (207).
- De Lissardy *vicair*: 1643 (137)-1670 (539).
- De Hayet *cure*: 1646 (207)-1689 (1440).
- D'Urthubie *curé*: 1649 (250)-1652 (286).
- Pouillot *vicair*: 1679 (967)-1689 (1440).

Uztaritze

1600-1692 (bataio-agiriak).

- De Haitze: 1600 (2)-1665 (688).
- Hiriard: 1609 (165)-1640 (509).
- De Luro: 1627 (299)-1664 (687).
- De Chanchino: 1664 (685).
- De Landalde: 1653 (625)-1668 (706).
- De Harosteguy *vicair*: 1670 (719)-1694 (944).
- Dibarboure *vicair*: 1670 (720)-694 (944).

Angelu

1613-1622 (bataio-agiriak).

- De Hausseguy *vicair*: 1613 (2)-1622 (28)
- Durcos *pbre (presbtre)*:⁸ 1614 (5)

⁷ Sinatzaile batek baino gehiagok *curé* azenturik gabe idatzi zuen.

⁸ xvii. mendean egungo *prêtre* idazteko grafietako bat. Cf. Nicot (1606, s.v. *Presbtre*): «Presbtre, Sacerdos, Presbyter».

- 1623-1632 (bataio-agiriak).
 De Hausseguy: 1623 (1)-1632 (44)
- 1633-1637 (bataio-agiriak).
 De Hausseguy: 1633 (1)-1637 (24)
 Dufon: 1635 (15)-1636 (22).
- 1659-1662 (bataio-agiriak).
 Andoure: 1659 (1)-1661 (7).
 De Lachau: 1660 (5)-1662 (11).
 De Hitze: 1661 (7); *vicair*: 1661 (8).
 Detcheuerry *pbre* (*presbtre*): 1662 (11).
- 1663-1672 (bataio eta heriotza-agiriak).
 De Hitze *vicair*: 1673 (23).
 Detcheuerry *vicair*: 1673 (23)-1676 (60).
- 1683-1692 (bataio-agiriak).
 D'Esorhande *cure*: 1683 (22)-1685 (35).
 De Hitze *vicair*: 1683 (23).
 Detcheuerry *vicair*: 1683 (23)-1687 (44).
 De Baraciar *curé*: 1687 (44)-1693 (79).

Milafranga

- 1619-1781 (bataio-agiriak).
 1619 (1)-1632 (46)
 De Larralde *cure*: 1632 (47)-1641 (69).
 De Sorhaitz *vicair*: 1641 (69).
 De Salenaue *pbre* (*presbtre*): 1644 (85)-1647 (117); «*cure*»: 1647 (117)-1671 (218).
 De Mendiboure *prestre*:⁹ 1684 (261).

Beskoitze

- 1640-1692 (ezkontza-agiriak).
 De Behic *cure*: 1640 (1)-1688 (47).
 Salagoity *vicair*: 1666 (17)-1685 (45).
 Larralde *vicair*: 1686 (47); *cure*: 1688 (48)-1692 (51).

Lehuntze

- 1642-1792 (bataio-agiriak).
 De Hirigoien *vicair*: 1642 (1)-1647 (17); *prieur*: 1661 (50).
 Lamourous *vicair*: 1643 (2)-1656 (41).
 Lavielle *vicair*: 1643 (1)-1657 (42).
 Darancette: 1661 (50).
 De Suhigaray *vicair*: 1664 (55)-1672 (84); *cure*: 1672 (93)-1674 (131).
 D'Ithurbide *vicair*: 1664 (55)-1684 (142).
 Camon *prestre*: 1685 (150); *cure*: 1685 (153)-1689 (176).

⁹ xvii. mendean egungo *prêtre* idazteko grafietako bat. Cf. Nicot (1606, s.v. *Prestre*): «*Prestre*, Sacerdos, voyez *Presbtre*».

*Bidarte*¹⁰

1644-1774 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

D'Hirigoitz *pbre* (*presbtre*): 1645 (9); *cure*: 1645 (10)-1688 (180).

D'Aguerre *vicair*: 1646 (16)-1657 (76).

Pouvreau *ptre* (*prestre*): 1654 (59)-1654 (61).

D'Ozafraïn *presbyter*, *loco rectoris*: 1655 (63).

Ste Marie: 1656 (72); *vicair*: 1657 (77)-1660 (126).

Bordegaray *vicair*: 1662 (128)-1688 (180).

Ahurt

1647-1695 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De Behic *cure*: 1647 (4).

Delembeye *vicair*: 1647 (5); *cure*: 1654 (48)-1685 (272).

Verges *vicair*: 1654 (49)-1668 (148).

De Lat *ptre* (*prestre*): 1669 (149); *vicair*: 1669 (150).

De Heguy: 1687 (309).

D'Argain *vicair*: 1689 (318).

Urketa

1659-1677; 1682-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Lamourouse *cure*: 1657 (1)-1659 (14).

De Hirigoyen *pbre* (*presbtre*): 1656 (2); *vicair*: 1671 (77)-1681 (129).

DElissalde 1656 (2); *cure*: 1681 (129).

D'Oyhenard *cure*: 1682 (133)-1697 (316).

Hiriburu

1664-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

D'Eguy *vicair*: 1664 (1)-1667 (6).

Depascau *cure*: 1666 (2)-1682 (253).

D'Arosteguy *vicair*: 1668 (8)-1670 (15).

D'Abbot *vicair*: 1671 (21)-1697 (594).

Mugerre

1665-1791 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De St. Martin *ptre* (*prestre*): 1668 (1091)-1683.

De Pinaguy *pbre* (*presbtre*): 1677 (1103); *vicair*: 1699 (1124).

D'Hirigaray *cure*: 1688 (1114).

Larresoro

1689-1717 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

De Harriet *prt* (*prestre*): 1689 (5)-1696 (52).

Detcheuerry *prt* (*prestre*): 1689 (5)-1697 (57).

¹⁰ Egia esatera, Bidarteko agirien artean latinez idatzitako salbuespen bat ageri zaigu. Izan ere, 1655eko martxoaren 15ean Dozafraïn apaizak latinez idatzitako agiri bat «loco rectoris» gisa izenpetu zuen.

Delissalde *vicaire*: 1689 (5)-1697 (68).
 Deteillerie *prt (prestre)*: 1689 (6)-1695 (38).

Kanbo

1692-1716 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 D'Urbere *cure*: 1692 (6).

Ezpeleta

1694-1706 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 D'Iriberry *cure*: 1694 (5)-1669 (57).
 Darranteguy *vicaire*: 1696 (37)-1699 (55).

Itsasu

1694-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 Larrateguy *vicaire*: 1694 (6)-1695 (11).
 D'ApesteGuy *cure*: 1694 (7)-1699 (48).
 Harambouru *vicaire*: 1695 (12)-1696 (19).
 Saint Martin *ptr (prestre)*: 1697 (21); *vicaire*: 1697 (24)-1699 (48).

Ahetze

1695-1697 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).
 De Colombotz *cure*: 1695 (4)-1697 (30).

4.1.2. *Latinez*

Azkaine

1671-1673 (bataio-agiriak).
 D'Harretche *rector*: 1671(1)-1673 (7).
 Berhoet *loco rectoris*: 1672 (5).
 D'Etcheverry *loco rectoris*: 1672 (5)-1673 (6).

4.1.3. *Frantsesez eta latinez*

Senpere

1615-1718 (bataio-agiriak).

a) *Frantsesez*

Dezteholla: 1615 (2).

b) *Latinez*

De Harostegui: 1615 (3)-1622 (115).

De Hiriard: 1615 (5)-1628 (114).

Harismendi: 1615 (4)-1615 (5).

De Moleris: 1615 (5)-1622 (115).

Harambillague: 1622 (11)-1628 (114).

1671-1692 (bataio-agiriak).

a) *Latinez*

Ciburu: 1675 (149)-1682 (222).

b) *Frantsesez*

Dest *pe* (*prestre* edo *presbtre*): 1671 (117)-1675 (148).

Casaubon: 1675 (150)-1690 (249).

Ciboure: 1685 (225)-1689 (245).

Bardoze

1637-1666 (bataio-agiriak).

a) *Frantsesez*

De Maillarre *cure*: 1638 (15)-1691 (363).

Dolheguy *vicq*¹¹ (*vicaire*): 1649 (96)-1658 (165).

Desaborotz *vicaire*: 1658 (166)-1659 (169).

Dayerdoy *ptre* (*prestre*): 1658 (167)-1658 (168); *vicaire*: 1659 (169)-1659 (172).

De Laco *vicaire*: 1659 (173)-1662 (198).

Diharce *ptre* (*prestre*): 1662 (199)-1663 (201); *vicq* (*vicaire*): 1663 (201)-1664 (223).

1682-1695 (bataio-agiriak).

De Hitze *vicaire*: 1680 (233)-1687 (323).

De Ste. Esteben *vicaire*: 1687 (323)-1690 (355).

J. Harismendy *pbre* (*presbtre*): 1682 (249); *prestre et docteur en theologie*: 1690 (353)-1698 (407).

D'Iriart *vicaire*: 1690 (353)-1692 (376).

Decheto *cure*: 1692 (376)-1699 (422).

b) *Latinez*

D'Urruty *vicarius*: 1654 (131)-1659 (165).

*Ziburu*a) *Latinez*

1637-1656 (bataio-agiriak)

Haristegui *vicarius*: 1637 (5)-1639 (6); *rector*: 1639 (6)-1656 (94);

1675-1683 (ezkontza-agiriak)

1675 (97)-1683 (108).

b) *Frantsesez*

1673-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Haraneder *cure*: 1691 (114)-1691 (137).

D'Arreche *ptre* (*prestre*): 1691 (127)-1692 (138).

De Monsegur *ptre* (*prestre*): 1691 (131); *cure*: 1698 (139)-1699 (172).

D'Argaiñaratz *ptre* (*prestre*): 1691 (136); *vicaire*: 1691 (139)-1699 (172).

Jatsu

1649-1686 (heriotza-agiriak).¹²

a) *Frantsesez*

1649 (1)-1669 (49)

De Hiriart: 1670 (50)-1671 (55).

¹¹ *vicq*: ematen du *vicquaire*-ren laburdura dela, baina *vicaire* idazteko grafia hori ezin izan dugu aurkitu.

¹² Eliz agiriak ez dira ordenatuak.

Dararcete *pres* (*prestre*): 1670 (52).

D'Eperreguy: 1680 (58)-1683 (71); *cure*: 1683 (71)-1699 (87).

b) *Latinez*

D'Eperreguy: 1674 (60)-1680 (58).

4.1.4. *Frantsesez, latinez eta gaztelaniaz*

Sara

1609-1624 (bataio-agiriak).

a) *Latinez*

Axular 1609 (3)-1624 (134)

b) *Gaztelaniaz*:

1609 (7)-1610 (22).

c) *Frantsesez*

1653-1782 (heriotza-agiriak)

1653 (414)-1672 (438).

Petrus de Hiribeity *rector* eta Hiribarren *vicarius*: 1672 (438)-1677(445).

Ioanne de Larralde *rector* eta Hiribarren *vicair*: 1678 (446)-1678 (447).

1697 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

Jean Dissasgarat *vicair*: 1697 (139)-1697 (151).

Jean de Barreneche *prestre*: 1697 (139)-1697 (151).

Jean de Larralde *cure*: 1697 (141)-1697 (151).

Lekorne

1634-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak)

a) *Frantsesez*

1634 (1)-1654 (15)

D'Iron: 1655 (18)-1659 (27)

De Baraciart: 1660 (27)-1676 (177)

b) *Latinez*

Salaberry: 1648 (10)-1648 (11)

D'Iron *cure*: 1654 (17)-1655 (18)

c) *Gaztelaniaz*¹³

1639 (5)-1646 (9)

Urruña

1642-1753 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak).

a) *Frantsesez*

De Mendiboure *curé*: 1642 (4)

Dupuy *vicair*: 1642 (4)-1652 (79).

De Labis: 1642 (4).

De Gorhait 1644 (23)-1650 (57).

De Bergara *cure*: 1647 (47)-1668 (155).

De Barazart: 1648 (55)-1651 (67).

¹³ Tarte honetan biltzen diren gaztelaniazko eta latinezko bataio agiriak sinadurarik gabe dira.

- D'Arbe *vicair*: 1668 (155)-1686 (382).
 Duverger *cure*: 1668 (156)-1669 (168).
 Dacarette *cure*: 1677 (268)-1678 (347).
 Holax *vicair*: 1684 (362)-1692 (508).
 Derratzou *cure*: 1688 (407).
 Conie *curé*: 1689 (425)-1692 (509).
 D'Etchesahar: 1692 (535)-1694 (579).
 Bortuste *ptre (prestre)*: 1684 (362); *vicair*:(1695).
- b) *Latinez*
 De Barazart 1642 (6)-1651 (66).
- c) *Gaztelaniaz*
 Rabal *vicario*: 1670 (169); *sacerdote*: 1686 (386).
 Urrutia *vicario*: 1674 (236)-1681 (308).
 Holax *vicario*: 1683 (356)-1684 (362).
- 1658-1792 (bataio, ezkontza eta heriotza-agiriak, Zubernoan)
- a) *Frantsesez*
 Duverger *prieur*: 1662 (464).
 D'Aragorry: 1664 (471)-1665 (475).
 D'Etcheberry: 1687 (507).
 Camon *prieur*: 1689 (508)-1699 (567).
 De Harriet *vicair*: 1691 (511)-1699 (571).
- b) *Latinez*
 D'Etcheberry *vic (vicarius)*: 1665 (475)-1687 (507).

4.1.5. Euskara

Gure azterketan ez dugu euskaraz idatzitako agiri bakar bat ere aurkitu. Kasu bakar batzuetan, agirian aipatzen den (diren) pertsonaren (pertsonek) jatorria euskaraz idatzita agertzen da agiriko marjinetan (§ 4.2.1.4).

4.2. Agiriek in egindako azterketak

Agiriek in bi azterketa-mota egin ditugu: bata, agirietan erabilitako hizkuntzei buruzkoa, eta bestea, garaiko euskal idazleei buruz agertutako zertzeladen gainekoa.

4.2.1. Hizkuntza desberdinen erabilerari buruzko azterketa

Agiri zerrendetan denbora hutsarte handiak agertzen direnez, azterketatik ateratako ondorioak estrapolaziotzat hartu behar dira:

4.2.1.1. Frantsesa izan bide zen eliz agirietan gehien erabilitako hizkuntza

Baionan 1586, Donibane Lohizunen 1590, Uztaritzen 1600, Angelun 1613 eta Milafrangan 1619az geroztik bataio-agiriak frantsesez idatzita egoteak adieraziko luke Lapurdiko elizbarrutian Elizak Villers-Cotterêts-eko dekretuari azkar men egin ziola.

Berriz, ezkontza eta heriotza-agiriak frantsesez idaztea agintzen zuen 1629ko dekretua betetzen duten lehenbiziko agiriak Beskoitzeko 1640az geroztiko ezkontzakoak eta Sarako 1653z geroztiko heriotzakoak dira.

Oyharçabalek de Lancre-ren lekukotasuna aintzat hartuta (§ 1) xvii. mendearen hasieran euskal apaizen artean frantsesaren ezagutza mugatua zela ondorioztatzen du. Baina, orain arte ikusita aintzakotzat hartuta, ematen du hasiera-hasieratik euskal apaizek, behartuta edo ez, euren administrazio-eginkizunetan frantsesa bere egin zutela.

4.2.1.2. *Latinaren erabilera murriztua*

1539 eta 1629ko dekretuetan ezarritakoaren kontra, latina erabiltzen jarraitu zen, baina modu mugatuan. Kasu batzuetan sinatzaile berak agiriak latinez eta frantsesez idatzi zituen, ondoko taulan adierazten denez:

1. taula

Latinaren orde z frantsesa erabiltzea eliz agirietan

Lekua	Sinatzaileak	Latinezko agirien denbora tarteak	Frantsesezko agirien denbora tarteak
Sara	Axular	1609-1624	
Senpere	De Harostegui De Hiriard Harismendi De Molerés, Harambillague Ciburu	1615-1628 1675-1682	1685-1689
Ziburu	Haristegui (anonimoak)	1637-1656 1671-1673	
Urruña	De Barazart D'Etcheberry	1642-1651 1665-1687	1648-1651 1687
Lekorne	Salaberry D'Iron	1648 1654-1655	1655-1659
Bardoze	D'Urruty	1654-1659	
Azkaine	D'Harretche Berhoet D'Etcheverry	1671-1673	
Jatsu	D'Eperreguy	1674-1680	1680-1699

Frantzisko I.aren eta Luis XIII.aren dekretuen kontrakarrean zihoazen salbuespen horien arrazoiak azaltzea zaila da. Senpereko kasuan agiriak xvii. mendearen hasierakoak izanik, pentsa liteke sinatzaileek ez zutela Villers-Cotterêts-eko dekretuaren berri zehatza. Beste batzuetan, adibidez Ziburuko Haristegui eta Bardozeke D'Urruty-ren kasuetan badirudi latina erabiltzea hautapen pertsonala izan zela Erromako Elizare-

kiko fideltasunagatik. Horren harira, adierazgarria da talde horretan ere sartuko lira-tekeen Ciburu, De Barazart, D'Etcheberry, D'Iron eta D'Eperreguy apaizek —agian behartuak— agiriak latinez idaztetik frantsesez egitera pasatu zirela, taulan agertzen den bezala. Alabaina, Axularrena da harrigarriena. Hasiera batean pentsa zitekeen frantsesa ez erabiltzeko arrazoia frantsesa ez ezagutzean zetzakeela, eta hori da Altunak iradoki zuena (1996: 191). Baina hori onartzen zaila da. Izan ere, Sarako elizako erretoretza lortzeko Axularrek Frantzia eta Nafarroako erregea Henri IV.aren eta B. de Echauz Baionako apezpikuaren babesa izan zuen; hala ere, erretoretza hartu eta berehala Juan de Harostegui¹⁴ apaizak espainiarra zelako aitzakian haren izendapena salatu zuen (Altuna 1996: 190-191). Horren arabera ematen du frantsesa ez ezagutzea salaketa saihesteko oztopo gaindiezina suertatuko zitzaiokeela. Horregatik, Senpereko apaizen kasuan bezala pentsa liteke Axularrek ez zuela Villers-Cotterêts-eko dekretuaren berri.¹⁵

4.2.1.3. *Gaztelaniaren ustekabeko erabilera*

Saran 1609-1610 tartean, Lekornen 1639-1646 tartean eta Urruñan 1670-1684 tartean gaztelaniazko agiri batzuk daude. Gaztelania ere Frantziako Elizaren administrazio hizkuntza izateak lehen begiradan ustekabea lirudike. Gure ustez, azalpena XVII. mendean Baionako elizbarrutiaren muga nahasietan letzake.¹⁶ Izan ere, 1566. urtean Pio V.a Aita Santuaren buldak Auch-ko artzapezpikuari eta haren menpe zen Baionako apezpikuari agintzen zien Espainian egoitza izan behar zuten bi bikario nagusi espainiar izendatzea, mugaz haraindiko Baionako elizbarrutiari zegozkion Hegoaldeko eliztarrak Baionara joan beharra saihesteko. Dirudenez, Auch-ko artzapezpikuak eta Baionako apezpikuak agindutakoa ez zuten bete eta, ondorioz, Baionako elizbarrutiari zegozkion Hegoaldeko eskualdeak Iruñeko elizbarrutiaren eskumenera pasatu ziren (Esparza 1946: 127). Ez dago garbi praktikan hori guztiz gauzatu zen: izan ere, Jaurgainen arabera 1697ko abuztuan Baionako apezpikua zen Lalanne-k Frantziako erregeari bidali zion txostenean bere barrutiaren mugak honela azaldu zizkion:

Le diocese de Bayonne est composé des vallées de Labourt en Guienne, d'Arberous, Cise, Baygorry et Ossés en Bassenavarre, celles de Baztan, Lairin, Bertis et les Sacquers dans la Navarre espagnole, et celle d'Oyharçun en Guyposcoua que est l'archipretré de Fontarabie, qui va jusques aux partes de San Sebastian. (Esparza 1946: 128)

Hori guztia aintzakotzat hartuta, arrazoizkoa da pentsatzea mugatik hurbil diren Saran nahiz Lekornen edo Urruñan gaztelaniaz zekiten apaizak, hala nola Urruñako Rabal, Urrutia eta Holax, Hegoaldeko eliztarren zerbitzura izatea. Bide batez, esanguratsua da 1682ra arte gaztelaniaz bataio agiriak idatzi zituen aipatutako Holax-ek aurrerantzean soilik frantsesez egitea.

¹⁴ Senperen 1615-1622 tartean De Harostegui izeneko baten bataio-agiriak biltzen dira.

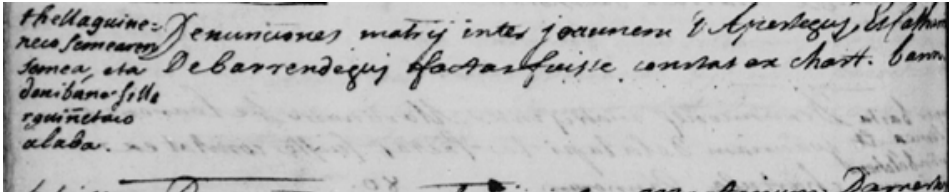
¹⁵ Axular oso berandu joan zen bizitzera Iparraldera; izan ere, 1596an Tarbes-ko apezpikuak apaiztu zuen arren, oraindik 1592-1595 tartean Teologia ikasle gisa matrikulatua izan zen Salamancako unibertsitatean (Altuna 1996: 186-187).

¹⁶ Adibidez, Hegoaldeko Urdaxen jaioetako Axular 1596eko ekainean Lleida-n emandako diakono izendapenaren agirian «Pampilonensis diocesis»-ekoa bezala agertzen da; berriz, urte bereko irailean Baionako bikario nagusiak apaiztu ahal izateko baimen-agirian «dicti diocesis Baionensis oriundo» aipatu zuen (Altuna 1996: 187).

4.2.1.4. *Euskararen baztertzea*

Euskal apaizgoak Elizaren gida-lerroei men egin zien eta soilik kasu batzuetan idatzitako agirien alboan bere euskalduntasunaren lorratzak utzi zituen; adibidez, Ziburuko ondoko ezkontza-agirian:¹⁷

- (1) *thellaguineneco semearen semea, eta Donibane fille arguinetaco alaba.*

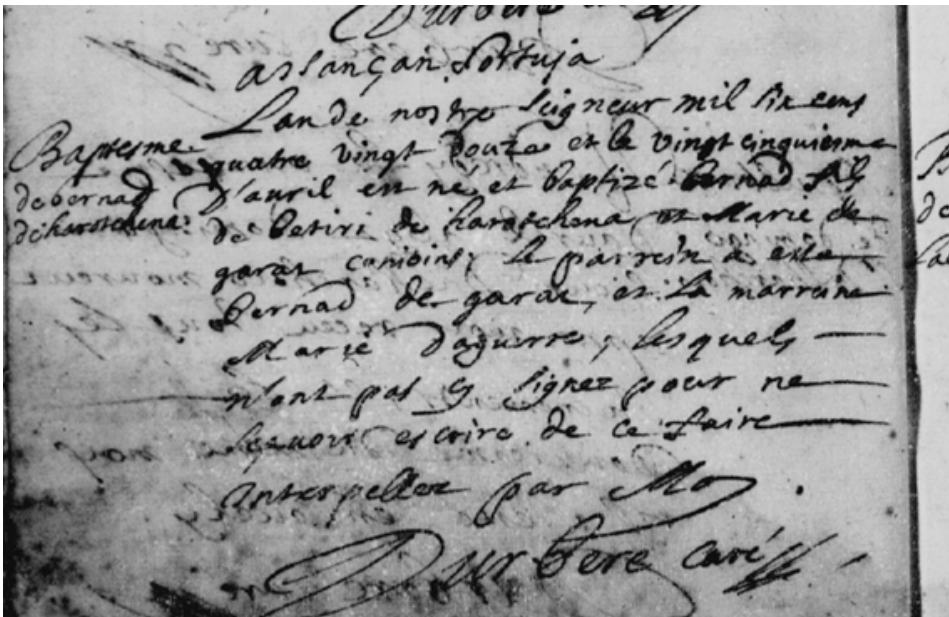

1. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (105)

Orobat, 1697an Kanboko heriotza-agiri baten azpian D'Urbere erretoreak idatzia:

- (2) *Assançan sortuja*

2. irudia

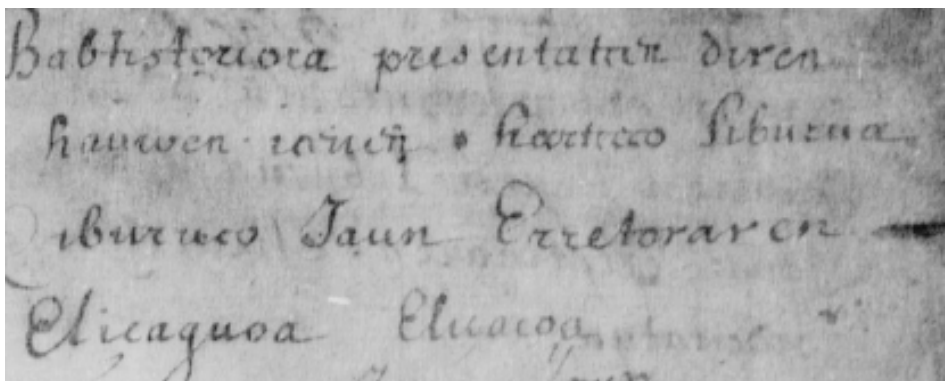
Iturria: e-Archives AD 64: Kanbo 1692-1787 (17)

¹⁷ Lekukotasunen erreferentzietan dagozkien herria, agirien denbora-tartea eta orria aipatzen dira; esaterako, Ziburu 1637-1792 (4).

Horietaz gain, apaizen artean euskaraz idazten zekitenak bazirela erakusten duten ondoko testigantzak baino ez ditugu aurkitu:

Ziburuko bataio-agirien liburuaren izenburua euskaraz idatzita dago, ondoan adierazten denez:

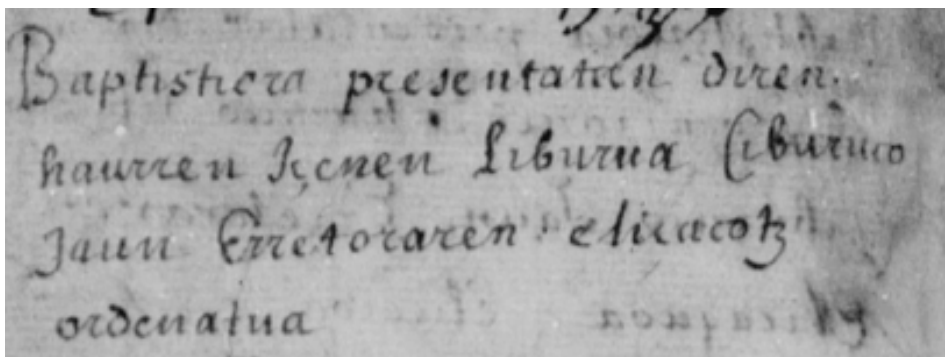
- (3) *Babtistoriora presentatcen diren haurren icenen hartceco liburua. Ciburuco Jaun Erretoraren Eliçagua, Eliçacoa*

3. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (4)

- (4) *Baptistora presentatcen diren haurren icenen liburua. Ciburuco Jaun Erretoraren eliçacotz ordenatua*

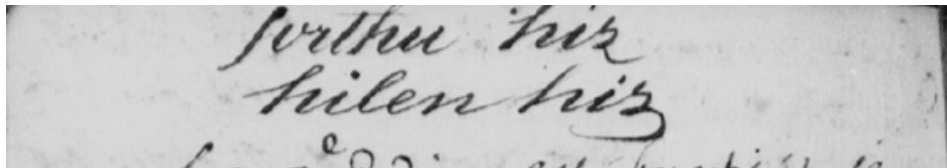
4. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (5)

Kontuan harturik Ziburuko lehen bataio agiria 1637an Haristegui bikarioak izenpetzen duela, ematen du bataio-agirien liburuaren izenburua orduko erretoreak idaztea agindu zuela: Etcheberri idazleak, agian?

Bardozeko apaizen baten heriotzari buruzko pentsamenduak-edo euskaraz agertzen dira letra txukunez idatziak:

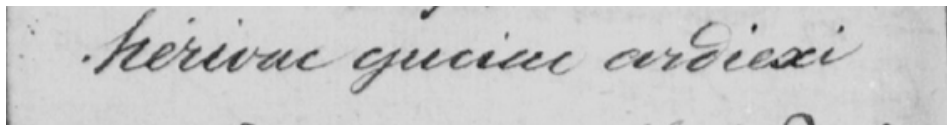
- (5) *Sorthu hiz, hilen hiz*

5. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bardoze 1637-1732 (36)

- (6) *Herioac guciac ardiexi*

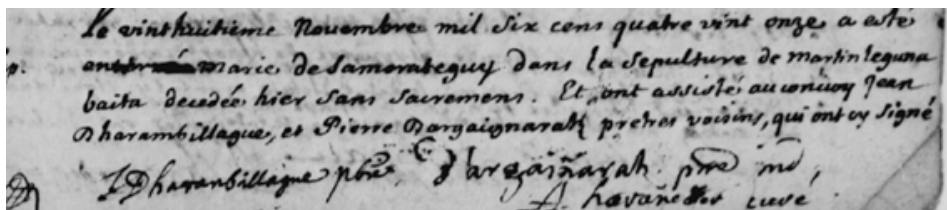

6. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bardoze 1637-1731(43)

Bestalde, ondoko agiria idatzi zuenaren euskalduntasuna *qui est-en ordez baita* euskal baliokidea erabiltzeak agerian uzten du:

- (7) Le vint huitieme Novembre mil six cens quatre vingt onze a esté enterrée maria de Samorateguy dans la sepulture de martin Leguna *baita* decedée hier sans sacremens. Et ont assisté au convoy Jean D haranbillague et Pierre Dargaiñaratz pretres voisins, qui ont cy signé

7. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1791 (135)

Arcocha-Scarciak eta Oyharçabalek euskal literaturan euskararen egoera diglosiakoaren lehen agerpena Tartasengan jarri dute:

Tartasek beste mundu batetik idazten du, mundu diglosiko batetik non [...] euskarak frantsesaren aurrean atzera egin behar izan duen. Liburuko testuan antzematen da kulturarako eta gizarte-prestigiorako hizkuntza frantsesa dela, eta ez euskara. Liburuan agertzen diren hainbat eta hainbat frantsesezko hitz ere hizkuntza hori imitatzeko modua dira. (2009: V.2.c)

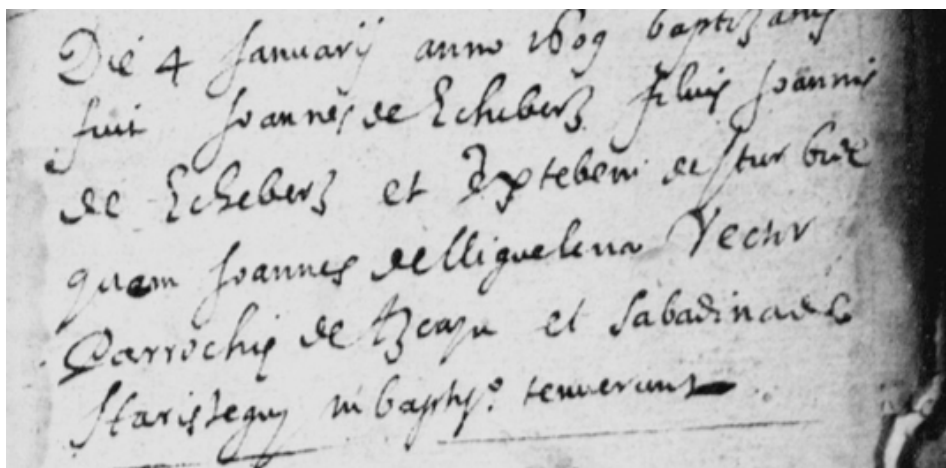
Baina, badirudi euskara-frantsesa diglosia lehenago eman zela. Izan ere, dagoneko lehenbiziko hamarkadan abizenek euskalduntzat har daitezkeen apaiz zenbaitek frantsesez idatzi zituzten agiriak, hala nola Uztaritzeko De Haitzek (1600-1665) eta De Hiriardek (1609-1640), Donibane Lohizuneko De Garrondok (1598) edo Angeluko De Hausseguyk (1613-1637). Horrek adieraziko luke euskal apaizen artean XVII. mendearen hasiera-hasieratik nolabaiteko egoera diglosikoa sortu zela. Batzuentzat, agian Elizarekiko obedientziak behartutako diglosia; berriz, beste batzuentzat onartutakoa, frantsesak kultura hizkuntza gisa zuen nagusitasunaz konbentziturata zeudelako, Tartasen adibide berantiarrak erakusten duen bezala.

4.2.2. Garaiko autoreen eta euren idazlanen gaineko zertzeladei buruzko azterketa

4.2.2.1. Miguelena

Materraren *Doctrina Christianaren Examinaçalea* (Mattera 1617: 20) izan zen I. de Miguelena eta Sarako 1609ko bataio-agiri batean agertzen den Ioannes de Miguelena «Azkaineko erretorea» persona bera izan litezke:

- (8) Die 4 January anno 1609 baptizatus fuit Joannes de Echeberz filius Joannis de Etcheberz et Extebeni de Iturbur quem Joannes de Miguelena rector parroquij de Azcayn et Sabadine de Haristeguy in baptij tenuerunt

8. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (3)

4.2.2.2. *Axular*

1609-1624 tarteko Sarako agiriak latinez eta gaztelaniaz idatzita daude, eta ez dute sinadurarik. Dena den, urte bakoitzeko banakako agirien amaieran, urteko bataio-kopuruaren ondoren Axularren ziurtatzea agertzen da, bi sinadura desberdinekin: batetik, P. de Axular *Rector* sinadura daramatenak: 1609 (10), 1610 (23); bestetik, Petrus de Axular *Rector praedicta ecclesiae* sinadura dutenak: 1614 (62), 1615 (71), 1616 (80), 1617 (87), 1618 (92), 1619 (99), 1620 (108), 1621 (117), 1622 (123), 1623 (128), 1624 (134). Adibide gisa, 1624koa erakusten da:

- (9) In hoc anno 1624 baptizati sunt in ecclesia S^{ti} Martino de Sara tam viri quam foemina — 70 quos quidem omnes et etiam alios ab anno 1625 inclusivii usque hunc annum 1624 et inclusivii certifica esse baptizatos a vicarijs meis vel a me. Datum in dicta ecclesia die 30 Decembris anno 1624.
Petrus de Axular. Rector praedictae ecclesiae

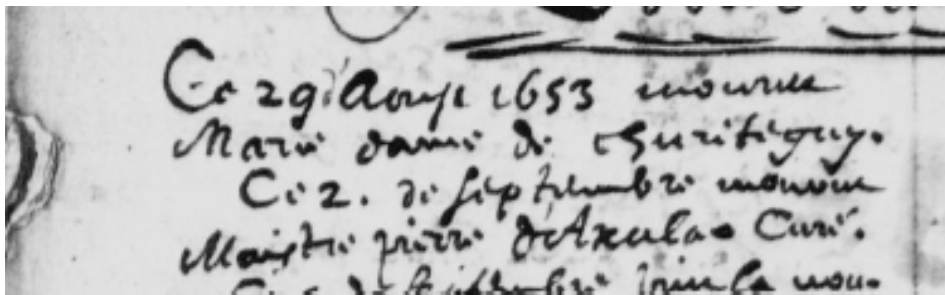
In hoc anno 1624 baptizati sunt
in ecclesia S^{ti} Martini de Sara
tam viri quam foemina — 70, quos
quidem omnes et etiam alios ab anno
1625 inclusivii usque hunc annum
1624 et inclusivii certifica esse
baptizatos a vicarijs meis vel a me.
Datum in dicta ecclesia die 30
Decembris anno 1624
Petrus de Axular Rector
Praedictae ecclesiae

9. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (134)

Bestalde, 1653ko heriotza-agirietako bat Axularren ilobarena da:

- (10) Ce 2 de Septiembre mourut Maistre pierre d'Axular. Curé.

10. irudia

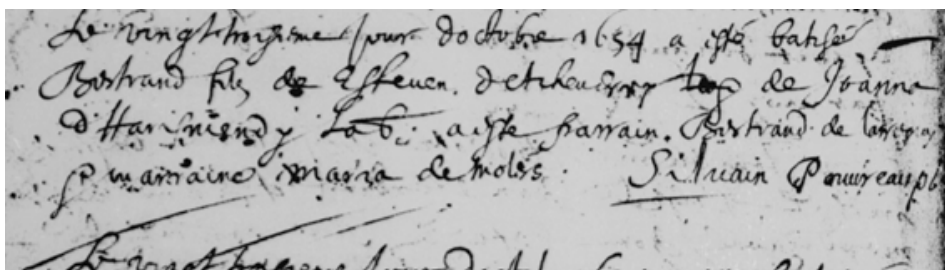
Iturria: e-Archives AD 64: Sara 1609-1792 (414)

Axularren *Gueroren* (eta Etcheberriren *Noelac-en*) aprobatailea izan zen P. D'Urthubie, «Doctor Theologus», eta 1646an Donibane Lohizuneko eliz agirietan erretore gisa agertzen den D'Urthubie ematen du pertsona bera direla.

4.2.2.3. *Pouvreau*

Daranatzi esker (1912: 200) badakigu *Pouvreau*k 1654an lau bataio-agiri idatzi zituela Bidarten. Haien artean ondokoa jaso dugu:

- (11) Le vingt troisieme d'Octobre 1654 a esté batisé Bertrand fils de Esteuen Detcheuerry & Ioanna de Harismendy a este parrain Bertand de Larregy & marraine Maria de Molers. Siluain Pouureau pb.

11. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Bidart 1632-1792 (61)

Horrezaz gain, Bidarteko bi agirietan *Pouvreau*ren itzulpenen eliz onesleak izan ziren Hirigoitz eta Sainte Marie-ri legokiekeen informazioa agertzen da:

1645az geroztik Bidarteko erretorea izan zen Hirigoitzen ordezkari, 1655eko martxoaren 15eko agiri batean D'Ozafrairen izenpetzaile agertzen da (cf. § 4.1.1). Ordezkapen horren arrazoiak martxoan Hirigoitzek *Pouvreau*ren *Guiristinoaren Dotrina*

itzulpenaren eliz onesle jardun izana izan liteke, haren onespenak 1655-03-25eko data baitarama:

Ego infra scripus Rector B. Mariae de Bidart certum facio me ex mandato Illustrissimi ac Reuerendissimi D.D. mei Bayonensis Episcopi vidisse librum qui inscribitur *Guiristinoaren Dotrina Eminentissimo Iaun Cardinal Duque de Richelieuc eguina*, é Gallico per M. Siluanum Poureau Presbyterum Dioecesis Bituricensis nostro idiomate Cantabrico donatum, nihilque reperisse quod non inhaereat mensis & literae sui authoris: Datum Bidart die Annunciationis B. Mariae Virginis, anno ab eiusdem partu 1655. Petrus de Hirigoitz R. D. B. (Pouvreau 1656: [308])

Bestalde, Ste Marie izeneko Bidarteko bikarioa 1657-1660 tarteko zenbait agiri-zenpetzaile da. Ez dago egiaztatzerik, baina ematen du Ste Marie delako hori eta Silvain Pouvreauren *Philotea*-n eta Argaiñaratzzen *Deuten Breuiarioa*-n eliz onesle izan zen P. De Sainte Marie «secrétaire de L'Eveque de Bayonne» (Vinson 1891-1898: 107-108) pertsona bera izan daitezkeela.¹⁸

4.2.2.4. Harizmendi

Sarako agirietan ez da Harizmendiren aztarnarik aurkitzen. Egia da Senpereko 1615eko agiri batzuk Harizmendi izeneko batek sinatu zituela, baina sinadura frikari apikariz idatzi zuenez, ez du ematen Harizmendi hori *Officioac* idatzi zuen Harizmendi denik. Izan ere, *Officioac* liburuaren izenburuan (1660: 1) «Saran C. Harizmendi Apeçac gucia moldatua» agertzen bada ere, D'Olceren eliz onespean «Christophoro de Harizmendi» (1660: 5) eta De Moleresean «Christobal de Harizmendi Saraco iaun Vicarioa eta predicariac»¹⁹ bezala aipatzen da (1660: 6). Horrezaz gain, 1635eko *Debocino eskuarra*-n (Haranburu 1635: è 5) Haranbururi eskainitako laudorioan Harizmendik bere burua «C. Harizmendi apeça» agertu zuen. Bukatzeko, Etxeberri Sarakoak «Christobal de Harizmendi Jaun apeça Sarako Mendiondocoa» gisa aipatu zuen (Urquijo 1909: 509).

Berriz, baliteke goraxeago aipatu dugun *Officioac* liburuaren eliz onesle jardun zuen De Molerese eta Baionan 1657an agertzen den De Molerese bikarioa pertsona bera izatea.

¹⁸ Jakingarria da *Guiristinoaren Dotrina*-ri onespina eman zion eta Bidarten gutxienez 1688ra arte erretore egon zen Hirigoitz D'Olce apezpikuak *Philotea*-n lan bera egiteko baztertu eta haren ordeze Ste Marie bere idazkaria aukeratu izana.

¹⁹ Tamalez, hori ezin izan dugu Sarako eliz agirietan egiaztatu, urte hartako agiriak sinadura gabe baitira. Azterketa honetatik kanpo bada ere, interesgarri deritzogu aipatzeari Barandiaranek Sarako Plaza auzoko Plazida etxean jasotako idazkun batean agian idazleari legokiokeen ondokoa agertzen zela:

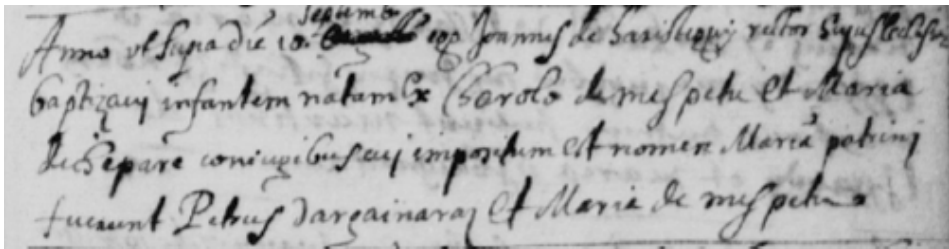
Plazida: Sobre la puerta de la casa hay esta inscripción: Maria 1660. Y en una lápida esta otra: IHS. Mendiondoco Seme C-Harizmendi Apezac (1962 [1974: 409]).

Ematen du Mendiondo hori Sarako Elbarrun auzoko etxea dela (1962 [1974: 416]).

4.2.2.5. Argaiñaratz²⁰

Ziburuko agirien artean Argaiñaratz izena —modu batera edo bestera— aipatzen da zenbaitetan:

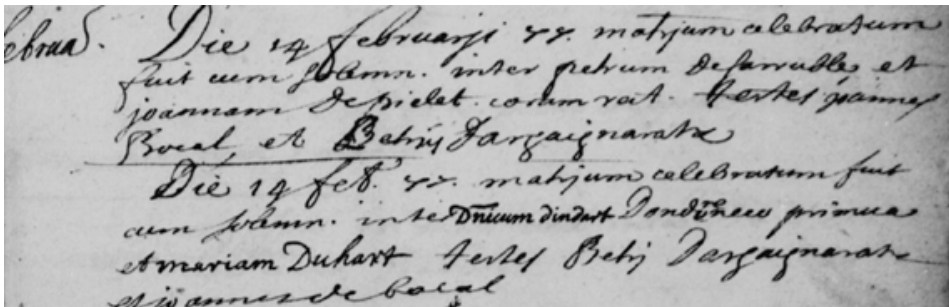
«Petrus Dargainaraz» izeneko bat aita-ponteko gisa agertzen da 1645eko agiri batean:

12. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1791 (36)

Eta «Petris Dargaignaratz» 1677ko bi ezkontza-agiritan lekuko izan zen:

13. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (98)

Baina ez dago bermerik eliz kargurik gabe agertzen diren «Petrus Dargainaraz» aita-pontekoa edo «Petris Dargaignaratz» ezkontza-lekukoa Argaiñaratz euskal idazlea bat eta bera direnik.²¹

²⁰ *d'Argaiñaratz* idazmoldea *Devoten breviariora*-ren eliz onesle jardun zuten Ste Mariek eta D'Haritzteguik erabili zuten (Vinson 1910b: 3).

²¹ Izan ere, garai hartan baziren izen eta abizen berak zituzten pertsonak; esaterako, Sarako 1697ko heriotza-agiri batean [1609-1792 (144)], Christobal de Harismendy agertzen da, baina ez zen ezaguna dugun apaiz idazlea, baizik eta irakurtzen eta idazten ez zekien lekuko bat.

D'Argaiñartz izeneko apaiz baten lehen testigantza 1691ko ezkontza-agiri bat da, Pierre D'Argaiñartzz apaiz delako batek sinatua:

Mariage
Le huitieme may l'an que dessus a este celebre mariage dans
l'eglise de Coans apres la publication d'un ben et la dispense
de deux autres avec benediction nuptiale entre Jean de Barsteguy
marinier age de vingt trois ans et Marie de hirigoiti agee aussi
de vingt deux ans mes. paroitteurs et presences de Martha
de gela marinier oncle a l'epouse, et Jean de hirigoiti marinier
frere a l'epouse et on ^{frere} Pierre d'Argaiñartz qui ont tous signe
lors l'epouse laquelle ont a contrepellee ont declare l'epouse
avoir mal a la main et l'epouse ne savoir
Noces de Jean de Barsteguy et de Marie de hirigoiti
d'Argaiñartz

14. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (123)

1698-1707 tartean D'Argaiñartz izeneko bikario batek hainbat agiri sinatu ziotuen, besteak beste 140, 172, 173, 267, 294 eta 302. orrialdeetako zenbait; adibidez honako bi hauek:

1698.
Cap. Le venteruiesme Janvier 1698. a este baptisee garacina
garacina de fumet Alle de iagues de fumet Labarous
et de maria de kemet sa femme nee hier a trois
heures apres midi. son parrem a este guillen d'arguian
et sa marrene garacina de kemet interpellee de signer
on declare ne savoir d'Argaiñartz vicarie
Cap. Le venteruiesme Janvier 1698. a este baptise Behij -
damestoy filz de Behij Damestoy Charpentier et de agnes
d'oyhanod sa femme nee hier a quatre heures apres
midi. son parrem a este Behij Damestoy qui a cy signe
et sa marrene madalen d'arcorbe interpellee de signer
a declare ne savoir d'Argaiñartz vicarie

15. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (140)

1707.
 Sepulture de *Joanny le dix-neufiesme aoust 1707. a este enterré dans la sepulture de *marthe ampet iocanny de la fontaine de roch hier ayant receu les sacrements en face de quoy il y a signé. D'Argainaratz vicair.*
 Sepulture de *l'ingt-unieme aoust 1707. a este enterré Monsieur *Joseph maître michel de monseigneur fils de iocanny elica parvenue et caré de cette eglise a este enterré dans la chappelle de sainte Catherine et sous de son Confessional qui est dans la dite chappelle. Decede hier ayant receu les sacrements en face de quoy il y a signé. D'Argainaratz vicair.*
 Sepulture de *le vingt-unieme aoust 1707. a este enterré dans la***

16. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (307)

Azkenik, 1707-1712 tartean D'Argainaratz bera apaiz bezala agertzen da,²² adibidez ondoko agirietan:

*Baptême de *soaleco allabaren allaba**
 Le dix huitiesme octobre mil sept cent onze a este baptisé par moy *Sauvignin* prestre maria de miguelena fille de *marry de miguelena* marries et de *francesca de sarnoble* sarnoble sa femme née a neuf heures de la nuit son parroiss a este *siens* *marry de Chem* qui a es signé et sa marrieme maria de sarnoble sa femme interpellée de signer a déclaré ne sçavoir.
 D'Archainaratz prestre
*Baptême de *adampso en allabaren allaba**
 Le dix-neufiesme octobre mil sept cent onze a este baptisé par moy *Sauvignin* prestre maria de miguelena fille de *marry de miguelena* marries et de *francesca de sarnoble* sarnoble sa femme née a deux heures de la nuit son parroiss a este *siens* *marry de Chem* qui a es signé et sa marrieme maria de sarnoble sa femme interpellée de signer a déclaré ne sçavoir.
 D'Archainaratz prestre
 Le dix huitiesme octobre mil sept cent onze a este

17. irudia

Iturria: e-Archives AD 64: Ziburu 1637-1792 (358)

²² *Vicaire* izatetik berriro *prestre* izatera adinagatik ahalmenak galtzarekin lotuta bide zegoen. Adibidez, *Dubaratek* (1908: 108) aipatu zuen *Hirigoitz* 1645-1695 tartean *Bidarteko* erretorea izan zenak 1695eko irailaren batean bere karguari uko egin ziola.

Ematen du 1691-1711 arteko agirietako sinadura guztiak pertsona berarenak direla, nahiz eta hori baieztatzeko analisi grafologiko bat beharko litzatekeen.

Zaila da aipatutako datu horiek Argaiñaratz idazleari buruz ezagutzen ditugunekin lotzea. Hasteko, zaila da P. Argaiñarats Etcheberriren omenez akrostikoa idatzi zuena eta D'Argaiñaratz agiri-sinatzailea pertsona bera izatea. Izan ere, akrostikoa 1630 edo 1645ean idatzi zuenak²³ gutxienez 25 urte izan beharko litzuzke²⁴ eta, ondorioz, 1712an 107 edo 92 urte inguru.

Era berean, ez dago garbi 1665eko *Devoten Breviarioa*-ren D'Argaiñaratz eta eliz agiri-sinatzailea pertsona bera direnik. *Devoten Breviarioa*-ren egilearen izen eta eliz kargua liburuaren eliz onesleei esker dakizkigu (Vinson 1891-1898: 554-555): egilea Sainte Marie-ren eliz onespean «D'Argaiñaratz apez eta Ciburuco laun vicarioa» eta D'Hirigoityrenean «D'Argaiñaratz apez, Ciburuco vicarioa» agertzen baita, baina goraxeago aipatu dugunez, eliz agirietako D'Argaiñaratz 1691 arte apaiza zen eta bikario gisa soilik 1698tik aurrera agertzen da.

4.2.2.6. Aranbillaga

1684an D'Arambillaga edo D'Arambillague,²⁵ «Jaun Apeça Ciburucoak»-en *Jesu Christoren Imitacionea* liburua argitaratu zen. Ziburuko 1691ko eliz agiri batean *h-z* idatzitako Haranbillague bat agertzen da D'Argaiñaratzekin batera (§ 4.1.5, 7. irudia), *Jesu Christoren Imitacionea* liburuaren autorea izan litekeena.

5. Ondorioak

Ikerlan honetan 1539an bataio-agiriak frantsesez idazteko behartzen zuen Frantziako I. aren dekretua eta eliz administrazioaren jurisprudentzian frantsesa erabiltzea behartzen zuen 1629ko errege-dekretua XVII. mendean Lapurdiko elizbarrutian noraino bete ziren aztertu dugu, e-archives AD 64an gordetzen diren eliz agiriak baliatuta. Kontuan hartuta artxibo horietan espazio zein denboran hutsarte handiak direla, gure ikerketan ezin izan dugu behin betiko ondoriorik atera. Horregatik, ateratako konklusioak estrapolaziotzat hartu behar dira:

²³ P. Argaiñaratsen akrostikoa *British Museum*-ean dagoen 1645. urteko edizioko alean agertzen da. Vinsonek *Noelac*-en lehenbiziko edizioa 1630 edo 1631koa izan behar zela ondorioztatu zuen, *Noelac* argitaratzeko eliz baimena 1630. urtean eman zutelako, baina egia da ez dela ustezko edizio horren ale bakar bat ezagutzen (Atutxa: 1999: §§ 3.1.1.1, 3.1.1.2).

²⁴ Vinsonek (1910a: 139) Pouvreaux euskara ikasi zuenean izan zezakeen gutxi gorabeherako adina kalkulatu zuen: «Comme il dit lui-même dans cette adresse qu'il fut amené à apprendre le basque aussitôt après avoir reçu les ordres sacrés, il avait donc 26 ans en 1639». Ildo berean, Altunak adierazi zuen (1996: 184) XVI. mendean Iruñeko eliz barrutian azpidiakono maila lortu ahal izateko gutxienez 22 urte izan behar zela.

²⁵ Nahiz eta *Jesu Christoren Imitacionea*-ren izenburuan D'Arambillaga agertzen den, autoreak berak de Priel apezpikuari frantsesez eta euskaraz egindako eskaintzan D'Arambillague aurkezten du bere burua.

— Frantsesaren erabilera goiztiarra, latinarenaren kaltetan

Frantsesa izan zen, alde handiz, agiritan gehien erabilitako hizkuntza. Baiona, Donibane Lohizune, Uztaritze eta Angeluko lekukotasun goiztiarrek iradokitzen dute xvii. mendeko lehen hamarkadetarako euskal apaizen artean frantsesaren ezagutza orain arte pentsatu izan dena baino askoz hedatuago zegoela (§ 4.2.1.1).

1539 eta 1629ko errege-dekretuak betetzeko beharrak eraginda, latinaren erabilera oso murriztua geratu bide zen. Kasu batzuetan, latinaren erabilera erabaki pertsonalen ondorio izan zela pentsa daiteke, Erromako elizarekiko leialtasuna errege-agintearen aurretik jarritz. Horren harira, esanguratsua da apaiz batzuk, beharbada behartuak, agiriak latinez idazteari utzi ziotela frantsesez egiteko. Berriz, beste kasu batzuetan latina erabiltzeko arrazoiak Villers-Cotterêts-eko dekretua ez ezagutzea bide zen, hala nola Axularren kasuan (§ 4.2.1.2).

— Gaztelania, Lapurdiko eliz administrazioaren hizkuntza

Noizean behin, gaztelaniazko bataio-agiri batzuk ere agertzen dira. Zehazki, Saran (1609-1610), Lekornen (1639-1646) eta Urruñan (1670-1684). Ustekabeko gertaera horren azalpena izan liteke Espainiaren erresumako mugatik hurbil dauden aipatutako herri horietan Hegoaldeko herritarrei zerbitzua eman behar izana, kontuan hartuta xvii. mendean Hegoaldeko lurralde batzuk, hala nola Hondarribi, Oiartzun, Baztan, etab., Baiona eta Iruñeko eliz barrutien artean eztabaidan bide zeudela (§ 4.2.1.3).

— Euskara-frantses diglosia goiztiarra apaiz euskaldunen artean

Ez dugu euskarazko agiri bat bera ere aurkitu. Euskarazko lekukotasun bakarrak agiritako marjinetan idatzitako oharra dira, agiritan aipatzen diren pertsonen jatorriari buruzkoak, eta esaldi solteak. Horrek esan nahi du apaiz euskaldunek men egin ziotela Elizaren gida-lerroei. Izan ere, mendearen lehenbiziko hamarkadan abizenek euskalduntzat har daitezkeen apaiz zenbaitek frantseseko agiriak idatzi izana adierazgarria da. Badirudi eliz administrazio-jardunek nolabaiteko egoera diglosikoa sortarazi zuela apaiz euskaldunen artean. (§ 4.2.1.4)

— xvii. mendeko Iparraldeko euskal idazleei buruzko datu gutxi

Axular eta Pouvreauri buruzkoak dira datu fidagarri bakarrak. Sarako agiriak (1609-1624) Axularrek latinez idatzitako testuak ezagutzeko aukera eman digute. Era berean, Pouvreauk idatzitako agiritako bat bistaratu dugu. Nahiz eta agiri sinatzaileen artean Harismendi, D'Argaiñaratz eta Harambillague izenak ere agertzen diren, ezin izan dugu baieztatu euskal idazleei dagozkienik.

Horieta gain, Materraren *Doctrina Christiana*-ren aprobatazailea izan zen Miguelena Sarako agiri batean agertzen da, eta Pouvreuren *Guiristinoaren Doctrina* onetsi zuen D'Hirigoitz hainbat agiriren sinatzailea da. Bestalde, badira eliz aprobatazaileak izan litezkeen beste sinatzaile batzuk ere; adibidez: D'Urthubie delako bat Axularren *Gueroren* aprobatazailea litekeena, De Moleres Harizmendiren *Officioac*-en aprobatazailea litekeena eta Sainte Marie Pouvreuren *Philotea* eta Argaiñaratzaren *Deuoten Breuiarioaren* aprobatazailea litekeena. (§ 4.2.2).

Bibliografia

- Altuna, Patxi. 1996. Pedro de Axular (1572?-1644). In Gorka Aulestia (arg.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, 179-208. Gasteiz: Sancho el Sabio Fundazioa.
- Arambillaga. 1684. *Jesu Christoren imitacionea*. Baiona: Fauvet.
- Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques. s.a. *e-Archives le 64* [online]. <http://earchives.le64.fr/> (2020/11/30).
- Arcocha-Scarcia, Aurélie, & Beñat Oyharçabal. 2009. Siglo xvii: Desarrollo y edición de las letras vascas septentrionales. In Mari Jose Olaziregi (arg.), *Historia de la literatura vasca* [online]. <http://www.basqueliterature.com/basque/historia/klasikoa/XVII.%20mendea> (2020/11/24).
- Argaiñaratz, Pierre. 1665. *Devoten Breviarioa*. Baiona: Bosc (Vinsonen argit. Chalon-sur-Saone: Imp. Française et Orientale E. Bertrand, 1910. Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978).
- Atutxa, Isaak. 1999. Joannes Etcheberri Ziburukoa: *Noelac* eta testu kritika. *Lapurdum* 1 (Numéro Spécial). 233-312. <https://journals.openedition.org/lapurdum/1626> (2020/11/24).
- Axular, Pedro. 1643. *Gvero. Bi partetan partitua eta berecia*. Bordele: G. Milanges (Berrargit. faksim. Bilbo: Euskaltzaindia, 1988).
- Barandiaran, Jose Miguel. 1962. Bosquejo etnográfico de Sara III. Los establecimientos humanos y la casa rural. *Anuario de Eusko-Folklore* 17. 47-123 (Berrargit. *Obras Completas de Jose Miguel Barandiaran* IV, 393-471. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 1974).
- Courouau, Jean-François. 2012. *Et non autrement : Marginalisation et résistance des langues de France (xviie-xviiie siècles)*. Geneva: Librairie Droz.
- Daranatz, Jean-Baptiste. 1912. Sylvain Pouvreau en villégiature à Bidart (août-octobre 1654). *RIEV* 6(2). 200.
- Dubarat, Victor. 1908. Sylvain Pouvreau, curé de Bidart, en 1642. *RIEV* 2(1). 104-110.
- Esparza, Eladio. 1946. El Concilio de Trento y los arciprestazgos navarros de la Diócesis de Bayona. *Príncipe de Viana* 22. 127-138.
- Etcheberri, Ioannes. 1627. *Manual Devotionezcoa edo ezperen oren oro escuetan erabilluceo liburutchoa*. Bordele: Millanges (Berrargit. Bordele: Mongiron, 1669).
- Etcheberri, Ioannes. 1630. *Noelac eta bertce canta espiritual berriac*. Bordele: Milanges (Berrargit. Baiona: Maffre, 1697).
- Haranburu, Ioanes. 1635. *Debocono escuarra*, Bordele: De La Court.
- Harizmendi, Christobal. 1660. *Ama Virginaren officioa*. Bordele: De La Court (Vinsonen argit. Chalon-sur-Saone: Imp. Française et Orientale E. Bertrand, 1901. Berrargit. faksim. Donostia: Hordago, 1978).
- Intxausti, Joseba. 1995. Leizarraga eta Leizarragatarrak (1563-1571) erreforma-kontrarreformetako ilun-argitan. *RIEV* 40(1). 119-160.
- Hartweg, Frédéric & Georg Kremnitz. 2013. Le rôle des Églises et des croyances religieuses dans le comportement langagier. In Georg Kremnitz (arg.), *Histoire social des langues de France*, 159-168. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Mattera, Esteban. 1617. *Doctrina Christiana*. Bordele: De La Court (Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia, Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria & Urtzi Regueroren argit. *Esteve Materraren Do(c)trina christiana (1617 & 1623) (Euskararen Lekukoak Bilduma* 28 (= ASJU 51:1/2). Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU, 2017).

- Nicot, Jean. 1606. *Thresor de la langue françoise, tant ancienne que moderne*. Paris: David Douceur.
- Oyharçabal, Bernard. 2001. Statut et évolution des lettres basques durant les xviième et xviiième siècles. *Lapurdum* 6. 219-287.
- Pouvreau, Silvain. 1656. *Guiristinoaren Dotrina*. Paris: Roger.
- Rebollo, David & Begoña Andueza. 1999. Lurralde eredua eta antolaketa. In *Lurraldearen banaketa, eremua eta antolaketa. Europako testuingurua (Euskal Herriko Geografia 8)*, 65-115. Donostia: Etor.
- Urquijo, Julio de. 1909. Las citas del Diccionario de Pouvreau. *RIEV* 3. 504-519.
- Vinson, Julien. 1891-1898. *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Paris: J. Maisonneuve (Berrargit. faksim. J. Urquijoren oharrekin, *ASJUren Gehigarriak* 9. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1984).
- Vinson, Julien. 1910a. Le vocabulaire de Pouvreau. *RIEV* 4. 139-141.
- Vinson, Julien. 1910b. Ik. Argaiñaratz (1665).
- Wikipedia. Ordonnance de Villers-Cotterêts. *Wikipédia, l'encyclopédie libre*. https://fr.wikipedia.org/wiki/Ordonnance_de_Villers-Cotter%C3%AAts (2020/11/24).